

HİTİTLERDEN ÖNCEKİ ANADOLU HALKININ EVLİLİK HUKUKUNUN ORJİNAL TARAFLARI *

Dr. Emin BİLGİÇ

Sumeroloji Doçenti

Kültepe'de dört yıldan beri devam eden kazıların yeniden yüzlerce tablet ortaya koyması dolayısıyla "Kapadokya tabletleri" denen vesikalar üzerindeki çalışma ve araştırmaların yeni bir ehemmiyet kazandığı şüphesizdir. Biz, bu metinler üzerinde çalışma arz'u ve gayretimize rağmen, Kültepe'de bu kazılan yaptırmakta olan ve elde edilen buluntuları henüz Müzeler İdaresine devretmemiş bulunan Türk Tarih Kurumu'ndan bunların ancak 74 adedini bilvasıta alabilmiş ve sadece bunlar üzerinde durmak fırsatını elde etmiş bulunuyoruz. Buluntular, bir prensibe istinat etmeksizin, daha ziyade muayyen arkadaşların istifadesine açık tutulmaktadır¹. Tetkik ettiğimiz 74 vesika içerisinde konumuzla ilgili olanı bulunmamakla beraber, son kazılara kadar ele geçmiş olup bir kısmı neşredilmiş ve birazı neşredilmemiş olan 20 ye yakın vesikaya istinaden de hassaten "Anadolu halkının evlilik hukuku,, ve aynı zamanda veraset ve evlâtlık mevzuları üzerinde birtakım esaslı fikirler edinmek imkânı vardır. Yalnız, yerli aile hukuku üzerinde edineceğimiz bu fikirlerin, pek çok ve çeşitli hukukî metinlere ve *Hammurabi* kanununa dayanan eski Babil hukuku hakkındaki bilgiler ile Hitit ve Asur kanunlarından edindiğimiz malumat kadar şümüllü ve ferruatlı olamayacağı aşikârdır. Çünkü Kültepe aile hukuku vesikaları da, burada

* Burada, lüzumlu gördüğümüz bazı küçük ilâvelerle neşrettiğimiz bu etüd'ün aslı, 15-22 Eylül 1961 tarihinde İstanbul'da toplanan Milletlerarası XXII. Müsteşerikler Kongresinin Eski Şark ve Eski Anadolu seksiyonlarının müşterek toplantısında Almanca olarak tebliğ edilmiştir. Metin içerisinde de bildirildiği gibi, gerek evlenme ve boşanmaya ait, gerekse evlâtlık edinme ve verasete ait, adetleri 20 ye yaklaşan ve bu tebliğe esas teşkil eden vesikaların da işlendiği tetkikimiz yakında, daha etraflı bir hukukî tefsir ile birlikte neşredilecektir. Bu sebeple bu tebliği, tahrir mahiyetini değiştirmeden yayınlıyor ve ancak, mevzuun anlaşılması için zaruri gördüğümüz bazı diğer neşriyatı kaydetmiş bulunuyoruz.

¹ Yeni çıkan birkaç bin vesikanın daha geniş bir kadro ile işlenmesinde Türk Tarih Kurumunca ne gibi bir ilmi mahzur görüldüğü ve niçin, bu müessesenin mukabil isteklerini de ihtiva eden bazı esaslar tesbit edilerek bu şekilde, bu vesikalar üzerinde çalışmak isteyenlerin hepsinin istifadesine seyyanen arz edilmek istenmediğinin sebebi anlaşılammaktadır. Şahsen, tabletlerin işlenmesi ve işleyeceklerle tevdi hakkında Kurum idaresine bir yıla yakın bir zamandan beri yapmakta olduğumuz tekliflere bir cevap alamadık; işe de, bu makalenin matbaada dizilmesine kadar Kurumca bir veçhe verilmemiş bulunmaktadır.

çıkan diğer vasikalara benziyen kalıplaşmış ve monoton karakterleri dolayısıyla, evlilik akdi safhalarını ve teferruatını tesbite daha az imkân verirler.

Son kazılara kadar çeşitli yollarla ele geçmiş ve çoğu neşredilmiş birkaç bin vesikaya istinaden Asurluların Anadolu'daki koloni teşkilâtı, bu teşkilâtın maksadı ve Asur-Anadolu ticarî ve iktisadî münasebetlerinin mahiyeti ve cereyan tarzı hakkında esaslı bilgiler edinildiği malumdur. Bu vadede büyük emekleri geçen hocam Prof. B. Landsberger ile Prof. J. Lewy, Prof. A. Goetze ve Prof. I. G. Gelb'i bu münasebetle şükranla anmak isterim. Fakat şimdiye kadar işlenen vesikaların umumiyetle filolojik bakımdan ve nisbeten Asur hukuk ve iktisat tarihi bakımından değerlendirilmesi yanında Anadolu tarihi cihetinden değerlendirilmesi hususuna aynı ehemmiyetin verilmediğini ve bilginlerin bu mevzua yeni yeni mütekâsif bir alâka göstermeğe başladıklarını da belirtmek lâzım gelir.

Biz çalışmalarımızda, bu sahayı geliştiren değerli bilginlerin mesailerini temel yaparak, kendi imkânlarımız ölçüsünde bu kaynakların aynı zamanda Anadolu dillerine ve bilhassa tarihine taallûk eden tarafları üzerinde duruyoruz. Bu cümleden olmak üzere, hazırlayıp dört yıl kadar önce gönderdiğimiz, *yerli şahıs ve yer adlarının tahliline ve coğrafi adların yerlerinin tayinine* dair makalemiz, Prof. Weidner'in müessif rahatsızlığı dolayısıyla, Archiv für Orientforschung'un XV. sayısında çıkmak üzere beklemektedir. Yerli kelime malzemesi arasında bulunan *appellatifler* üzerinde de bir tetkik hazırlamış bulunuyoruz. Neşrettiğimiz iki makalede ise, "*Anadolu'da Maden Ekonomisi*," ve siyasî-idarî, iktisadî-içtima'î bakımlardan "*Anadolu'nun İlk Tarihi Çağının Rekonstrüksiyonu*" mevzularını işlemeğe çalıştık.

J. Lewy Anadolu tarihine müteallik meseleler arasında, hem Asur, hem Anadolu cephesinden takvim meselesini ele alıp bu hususta bir eser neşretmekle (*Hebrew Union College Annual 17*) mühim bir eksikliği gidermiştir. Biz bu mevzuda, bazı cihetlerden Lewy'den ayrı kanaata sahibiz. Binaenaleyh bu bahse ayrı bir makale tahsis ederek, ayrıldığımız noktalar üzerinde durmak istiyoruz.

Bu şekilde kısaca, Anadolu tarihini ilgilendiren mevzu ve meselelere temas ettikten sonra, onu diğer cihetlerden de aydınlatması mümkün olan Kapadokya tabletlerine göre "yerli halkın evlilik hukuku" mevzuuna dönebiliriz.

Evlilik hukuku vesikaları :

Elimizde, doğrudan doğruya evlenme ve boşanmaya ait olmak üzere 13 vesika vardır. Bunlardan altısı Lewy'nin EL I (*Eisser-Lewy, Die altassyrischen Rechtsurkunden vom Kültepe I, MVAG 33*) eserinde 1-6 numaralar altında işlediği vesikalardır. Yedincisi de onun tarafından *AHDO II, s. 114. v.d. nda* işlenmiştir (TG III 214). Sekizinci vesikayı Hrozny,

Symbolae Koschaker, s.108 v.d.nda. neşretmiştir. Diğer dördü ise neşredilmemiş hususi kolleksiyonlarda ve Hrozny ile Matous'un neşre hazırlandıkları üç cildlik eserin müsveddeleri arasında tesbit ettiğimiz ve aşağıda numaralarıyla, zikredeceğimiz vesikalardır². EL 276 mahkeme kararını da, esas itibariyle bir boşanma hadisesini tesbit ettiğinden, bu arada mütalâa ediyoruz.

Biz, gerek bahsettiğimiz bu vesikaları, gerekse veraset, ve adopsiyon mevzularına ait olmak üzere EL de işlenmiş ve bunlara ilâveten tarafımızdan tesbit edilmiş metinleri, Lewy ve Hrozny'ye nisbetle bazı okuyuş farklarıyla yeniden neşre hazırlamış bulunuyoruz.

Zikrettiğimiz evlilik hukuku vesikalarından beşi evlenme, sekizi ayrılma vesikasıdır. Gerek bunlarda, gerekse diğer aile hukuku vesikalarında, bunların anlaşılmasını güçleştiren hususlarla karşılaşmaktayız.

Bunlardan birisi, bu vesikaların ekseriyetle yerli kâtipler tarafından yazılmış olmaları dolayısıyla, Asurcaya tamamiyle hâkim olmıyan bu kimselerin birtakım yanlışlar yapmış bulunmalarındır. Doğru bir mâna elde edebilmek için, bilhassa ek zamirlerinde ve fiil şekillerinde yapılan bu yanlışlarla, yerinde ve hakikî mânasında kullanılmıyan birtakım kelime-lerin dikkatle tefrik veya tâdil edilmesi gerekmektedir.

İkinci güçlüğü, yine yerlilere taallûk etmeleri dolayısıyla, bu vesikalarda rastladığımız, diğer vesikalarda da bir veya iki defa gördüğümüz veya hiç görmediğimiz ve mânalarını da bilmediğimiz yerli dillere has kelimelerin bulunması teşkil eder. Bu kelimeler, Asurcanın tesiriyle mimesyonlanmış olan *arhalum*, *itinnum*, *upatinnum*, *salannum* (veya *salinnum*), *kûpum* ile, *lila* ve *kıla* kelimeleridir. Bunlardan bazılarının takribî mânaları üzerinde aşağıda durulacaktır.

Üçüncü müşkülât ise, mahdut da olsa, Akadcada başkaca aynen rastlanmıyan bazı anlaşılmaz ibare veya istilâhların bulunmasından ileri gelmektedir.

Evlenme vesikalarının tahlili ve çıkan neticeler:

Beş evlenme vesikasından bir tanesi yerli bir kadının yerli bir erkek ile (neşredilmemiş C3), iki tanesi yerli kadınların Asurlu erkeklerle (EL 2; Hr.3) ve biri Asurlu bir kadının Asurlu bir erkek ile evlenmesine (EL 1) aittir. Asurlu bir kadının yerli bir erkek ile evlenmesine dair vesikaların bulunması zaten pek beklenemez; esasen de ele geçmemiştir. Beşinci vesikada ise, çok kırık ve silik olduğundan, esasa dair sadece *ehuz* "evlendi" kelimesi okunabilmekte, evli çiftlerin adı dahi mahfuz kalmamış bulunmaktadır.

Evlenme vesikaları sayıca ayrılma vesikalarından daha az ele geçmiş

² Birlikte neşre hazırlandıkları metin ciltlerinin kopyelerinden faydalanmama müsaade eden Dr. Matous'a ve dolayısıyla Prof. Hrozny'ye teşekkür etmeği vazife sayarım.

Aşağıda Prof. Hrozny'nin hazırladığı ciltten alınan metinler Hr. ve Dr. Matoul'un hazırladığı ciltlerden alınanlar Mat. olarak gösterilmiştir.

bulunmakla beraber, evlilik hayatının ve hukukunun esaslarına ait daha mühim kayıtları bunlar ihtiva etmekte ve diğerlerinden daha az kalıplaşmış bir vaziyet arz etmektedirler. Bunlardan önce C3 vesikasının ilgili kısımlarını tercüme ve tahlil edelim: Esasen kısa olan bu metinde "(Bay) Abarasna (Bayan) Kulsia ile evlendi. Ev her ikisininindir. Fakirleşirlerse, zenginleşirlerse her ikisi için(dir). Eğer Abarasna Kulsia'yı bırakırsa evi her ikisi taksim edecekler. Öldükleri zaman evi *Hištahşuşar* ve *Beruua* alacaklar., denmektedir.

Bu vesikanın ilk kısmının açık ifadesinden ilk tesbit edeceğimiz husus, adları geçen yerli çiftin evlilikte tamamiyle müsavi haklara sahip oldukları, ve ayrılma halinde, mevcut ve kazanılacak malları mütesaviyen taksim edecekleridir. Evli çiftlerin ölümünden sonra evi alacaklarından bahsedilen bir kadın (*Hištahşuşar*) ve bir erkeğin (*Beruua*) bunlarla karabet derecesi belli değildir. Evliliğin başlangıcında tanzim edilmiş olması gereken bir vesikada müstakbel çocuklardan bahsedilmesi akla uygun düşmez. Binaenaleyh bir evlenme vesikasında varislerden bahsedilmesi hali, gerek erkeğin, gerekse kadının dul olduklarını, birbirleriyle ikinci defa evlenen bu kimselerin birisinin kız, diğerinin erkek varisi bulunacağını hatıra getirir. Veya her ikisi de ikinci veya üçüncü defa ve çok yaşlı olarak yeniden evlenmektedirler; esasen çocukları da bulunmadığı ve artık doğması beklenmediği için her ikisinin de kardeşleri veya bunların çocukları ismen kaydedilmek suretiyle varis gösterilmiş olabilirler.

Hür bir yerli kadının bir Asurlu tüccarla evlenmesine ait olan ve *Symbolae Koschaker'de* neşredilmiş olduğunu söylediğimiz Hr.3 vesikası ile, iki Asurlunun birbirleriyle evlenmesine ait olan EL 1 vesikasında ise, başka başka adlardaki faileri bir tarafa bırakırsak, şu müşterek şart görülür: (Bay) X (Bayan) T-mer'at (Bay) Zehuz. *assatam sariitam ula ehhez* "(Bay)X(Bay) Z'ninkızı (Bayan) Yile evlendi., başka bir zevce alamaz.,

Bu müşterek ifadeden fazla olarak Hr.. 3 vesikasında, yukarıda verdiğimiz cümlelerin ilk ibaresinden, yani *ehuz'dan* sonra *ina mâtim* "memleket içinde,, kaydı vardır. "İkinci bir zevce alamaz,,dan sonra ise *ina âlim qadistam ehhez* ibaresi bulunmaktadır. Şimdi Hr.3 metninde üzerinde durduğumuz kısmın tamamını alacak olursak şu tercümeyle elde ederiz: "*Lâqipum Enişru'nun* kızı *Hatala* ile evlendi. Memlekette ikinci bir zevce alamaz, şehirde (yani *Asufda*) bir *qadistum* ile evlenebilir,,. J.Lewy'nin *Symbolae Hrozny'nin* IV, kısmındaki, *Hatta, Hattu, Hatti, Hattusa* and "*old Assyrian*" *Hattum* adlı makalesinde (s. 421) temas ettiği veçhile, *mâtim* kelimesi ile hakikaten yerli halkın memleketi, yani Anadolu kastedilmektedir. Başkaca Kapadokya metinlerinde gördüğümüz ve *aban mâtim* "memleketin taşı,, tâbir edilip yerlilere has ağırlık ölçüsünü ifade eden ıstılah da bunu te'yid eder. "*Çivi yazılı kaynaklarda rahibeler,,* adı altında yakında neşredeceğimiz etüdümüzde tesbit ettiğimiz veçhile, *qadištum* kelimesi dar Asur ve dar Babil kültür çevrelerinde farklı mânalar iktisap etmiştir. Babil'de bu ka-

dınlar dinî ve kudsî bir fonksiyona sahip oldukları halde Asur'da *qadištum* "âdi kadın, fahişe,, anlamındadır.

Şu halde "memleket,, diye adlandırılan Anadolu'da, yerli bir kadının Asurlu kocasına, ikinci bir kadın ile meşru bir evlenme hakkı tanınmamasında ve ancak Asur'a gittiği zaman orada bir "kötü kadın,, ile düşüp kalkmasına müsaade edilmelidir.

Hr.3 metninin 4. satırında *šanitam*'dan önce yazılmış olan işaret 8. satırdaki *MU 2-ŞÊ* "iki yıl içinde" ve 10. satırda geçen *geme* işaretleriyle karıştırılmıştır ve hakikaten de görünüşte bunların üçü aynı gibidir. Bununla beraber son zamanda yaptığımız kollasyon esnasında 4. satırdaki işaretin başında bir amudî çivi başının bulunduğunu ve hiç değilse bu işaretin diğerlerinden farklıca olduğunu müşahede etmiş bulunuyoruz. Fakat zaten metinde -*ša* veya -*ši* ek zamirleri yerine -*šu*, *taddan* yerine *iddari*, *tezib* yerine *ezib* yazıldığı için, EL 1 mümasil metni gözönünde tutularak 4. satırdaki işaretin *DAM* olacağını kabul etmek, veya *Hammurabi* kanununun 148. maddesindeki gibi, bu tekerrür yerinde sadece *šanitam* bulunduğunu ve işaretin zait olduğunu farzetmek büyük bir cür'etkârlık olmasa gerektir. *Hammurabi* kanununun 148. maddesi şöyle başlar: "*šum-ma aūilum aššatam ihuzma lahbum işşabassi ana šanitam ahāzīm pūnišu ištakan ihhaz.....*". Binaenaleyh biz burada, Hrozny'nin kabul etmek istediği şekilde *Konkubine* manasına gelen bir kelime veya Lewy'nin *Symbolae Hrozny*, IV.kısım, s.421 de teklif ettiği şekilde *amtum* ideogramının bulunacağını zannetmiyoruz. Aksi halde, yani burada *amtam sanitam la ehhaz* "ikinci bir esire alamaz,, ibaresi olduğunu kabul edecek olursak *Hatala*'nın da esire olduğu mânası çıkar. Halbuki biz *Lâqipum-Hatala* çiftine ait olan diğer dört metinden de bu kadının tamamen kocası ile müsavi haklara sahip olduğunu anlıyoruz.

Bilindiği üzere, filvaki' *Hammurabi* kanununun ruhuna da monogamie hakimdir. Ancak 145. maddeye göre, rahibe sınıfından olup çocuk doğurmayan *naditum* ile evli bulunan bir erkeğin "yedek kadın—*Ersatzfrau*,, olarak *sugitum* unvanındaki rahibe ile evlenmesine müsaade edilmektedir. Hür kadınlarla evlilikte ise koca, 171-172. maddelere göre, evdeki esire ile de cinsî münasebette bulunabilmekte ve çocuk sahibi olabilmektedir. Kadının kocasını tahkiri ve ona itaatsizliği (141. madde) ve ağır hastalığı (148. madde), kocasının onun üstüne ikinci bir kadınla evlenmesine âmil olmaktadır. Daha sonralara ait olmak üzere mahdut eşhas ve müteaddit kıral evlenmesi vesikalarında da gerek Asurlular, gerekse Mitanniler ve Hititlerde, kocanın ikinci bir aslı zevce almasının yasak edilmesine rağmen, müteaddit tâli zevceler (*esrētu*) almalarının mümkün olduğunu tesbit ediyoruz, *Hammurabi* kanununun 144.maddesine göre de, eğer *naditum*'lar kocalarına, *Ersatz-kadm* olmak üzere, bir esire temin ederlerse o zaman kocalarının bir de *šugitum* almaları yasak edilmektedir. 146-147.maddelere göre, çocuk doğurduktan sonra sahibesine karşı itaatsizleşen esire, bu haline rağmen

mecburen evde bırakılmakta, ancak riayetsiz esirenin çocuk doğurmayı hanımı tarafından satılabilmektedir.

Tevrat'taki İbrahim-Sara-Hacer hikâyesinden bildiğimiz veçhile (*Tekvin 16, 1 v.d; 21,9 v.d.*) İbranîlerde de bir esire, Ersatz-kadın olarak alınmaktadır. Bu hal yalnız Asur kanununda görülmez.

EL 1 metninin devamında *"eğer başka bir zevce aldıysa 1 mina gümüş tartacak, eğer iki ay zarfında gelmediyse ve karısının halini sormadıysa kızı başka kocaya verecekler* (bu ifade metnin kelime bekeliime tercümesidir),, ibaresi bulunduğundan henüz bu evlenmenin bilfiil vuku bulmadığını anlıyoruz. Metnin esasa taallük eden son satırında *ahh'ia la ukassā* "o (!) kardeşlerimi bağlamıyacak (!)" cümlesi vardır. Evlenecek çiftten metnin ilk kısımlarında, üçüncü şahıs olarak bahsedilir ve erkek ahdini yerine getirmese herhalde kızın vasilerinin onu başkasına verebilecekleri ifade edilip, erkeğin, müstakbel karısının erkek kardeşlerini mes'ul tutması beklenirken, bil'akis erkeğin şahsen konuşarak kendi kardeşlerini bir nevi' levirat mükellefiyetinden kurtarmağa kalktığı intibabını veren bu cümlede sarahat yoktur. Belki de bu ibare ile daha ziyade, yine bir üslûp değişikliği ile, kızın konuşmakta olduğu ve kocanın gecikmesi halinde kendisinin başkasına verilmesinden doğacak mes'uliyetten kardeşlerini korumak istediği kanaatine varılır. Fakat her iki telâkkiye de cümledeki fiilin *ukassā* hali uymamaktadır. Yani birinci telâkkiye göre fiil kızın vasilerine raci olacağından *ukas-sū*, ikinci telâkkiye göre erkeğe raci olacağından *ukassi* halinde bulunması beklenirdi.

Hr.3 metninde ise, *"başka bir zevce alamaz,, ibaresini takiben "eğer iki yıl içinde karısı ona çocuklar elde etmezse o kadın (kocasını için) esire satın alacak, fakat bir erkek çocuk elde eder etmez bu esireyi istediği yere satacak,, denmektedir. Bu ifadeden, bu metinde bahis mevzuu olan evlenmenin vaki olduğu anlaşıldığı gibi, Anadolu'da da bir esirenin Ersatz-kadın olarak alınabildiği tesbit edilmektedir. Fakat bu müşabehet dışında burada göze çarpan dört esaslı ayrılığı gözden kaçırmamak lâzımdır:*

1.) C3 metnindeki *"Ev her ikisininindir, zenginleşirlerse de, fakirleşirlerse de her ikisi içindir. Eğer koca zevcesini bırakacak olursa evi her ikisi taksim edecekler,, ibaresi ile Hr.3 deki "koca ve karı birbirlerini bırakırlarsa beşer mina gümüş tartacaklar,, cümlesinin açıkça gösterdikleri şekilde, gerek yerliler aralarında evlendikleri, gerekse koca Asurlu olduğu zaman, karı ve kocanın tamamıyla müsavi haklara sahip oldukları bir aile tesis edilmektedir.*

2.) Haddi zatında Hr.3 vesikasının üslûp ve tertibinden, çocuksuz kadının boşanmasının düşünülmediği istihraç edilmektedir. Bu metinde daha ziyade, kadının çocuk doğurmaması halinde, sırf çocuk temini maksadiyle bir Ersatz-kadın alabilmek hususunun kadına kabul ettirilmesi hedef edilmiş bulunmaktadır. Halbuki çocuksuz bir kadın Babil'de kocası tarafından, kanunun 138. maddesine göre, çehizi (*şeriqtum*) iade edilmek ve başlığı (*tirhatum*) tutarında bir meblağ verilmek suretiyle, kendi fikri sorulmadan bırakılabilmektedir. Buna mukabil Hr.3 metninin sonun-

dakı "koca ve karı birbirlerini bırakırlarsa beser mina gümüş tartacaklar,, cümlesinden Anadolu'da erkeğe olduğu gibi kadına da boşama veya boşanmanın açık bir hak olarak tanındığı ve buna mâni olmak için de ayrıca Her iki tarafa müsavi sertlikte cezaî müeyyide konduğu sabit olmaktadır.

3.) *Ḥammurabi* kanununun, yukarıda muhtevalarına temas ettiğimiz 144-147. maddelerine göre yalnız, *nadītum*'un kocasına temin ettiği esire Ersatz-kadın mahiyetindedir. Bunun dışında, hür bir kadınla evli ve çocuk sahibi bir erkeğin, evindeki esire ile teması ve ondan da çocuklarının olması gayet tabii sayılmakta ve bu çocukların varislik durumlarının tayini işi babanın arzu ve keyfine bırakılmaktadır. Halbuki Hr.3 de, ancak meşru zevcenin çocuk doğurması ümidi kaybedildikten Sonra, onun müsaadesi tahtında ve şahsen temini suretiyle Ersatz-kadın olarak koca bir esire ile bir arada kalabilmekte ve çocuk elde etme yoluna gidebilmektedir.

4.) Diğer taraftan yine kanunun 146-147. maddelerinde, sahibesi olan *nadītum* ile rekabete girişe ve ona karşı saygısızlık etse de, artık onun yedeği sıfatıyla çocuk doğurmuş bir esirenin evde alıkonulacağından, ancak çocuk doğurmamış olan böyle riayetsiz bir esirenin hanımı tarafından satılacağından bahsedilmesinden, çocuk doğursun doğurmasın haddini bilen bir esirenin daima evde kalacağı mânasını çıkarabiliriz. Buna mukabil Hr.3 Vesikasında, Ersatz-kadın mahiyetindeki bir esirenin bir erkek çocuk dünyaya getirir getirmez satılacağı kayıtlıdır. Bu kayıt da Anadolu'da meşru zevcenin hukuk bakımından üstün ve erkeğe müsavi bir seviyede tutulduğunu ifade eder.

Adının terkibi ve efendisinden bahsedilmesi dolayısıyla bir Asurlu esir olduğu sanılan *Şalim-bēli* ile, yine sahibesinden bahsedilmesi ve sonunda satılmaması şart koşulması dolayısıyla belki bir yerli esire olan *Kitidi'nin* evlenme mukavelesini teşkil eden EL 2 vesikası evlilik hükümleri bakımından bir hususiyeti haiz değildir. Bir takım yanlışları ihtiva eden bu metne göre, sahibesi *Şāt-ili* esireyi muayyen şartlarla, herhalde azad edilmiş veya edilmekte olan kocası *Şalim-bēli*'ye vermektedir.

Ayrılma vesikaları ve bunlardan çıkan hükümler :

Elimizdeki boşanma vesikalarından beşi yerli erkeklerle evli olan yerli kadınlara, üçü de Asurlu erkeklerle evlenmiş olan yerli kadınlara aittir. Bu iki grup umumî hatları ve birtakım hükümleri itibariyle birbirlerine benzedikleri halde, dikkatle incelendikleri takdirde, yine de aralarında ince farklar bulunduğu görülmektedir.

a. Yerli çiftlerin ayrılma şekil ve şartları:

Muhteva ve hükümleri bakımından birbirine çok benzeyen EL 3 ve TC III 214 vesikalarının her ikisinde de ayrılma işi *parāsu IV2* fiili ile, yani *ittaprusū* şeklinde ifade edilmiştir. Bu fiil şekli Gelb'in *Alishar and Vicinity* (*OIP XXVII*) eserinde neşredilen 59 No. lu metinde de, herhalde borçlu olan bir ailenin fertlerinin serbest bırakılması mevzuunda anlaşan iki

şahsın artık bu mevzuda birbirleriyle ilgilerinin kalmadığını ifade etmek üzere kullanılmıştır. Bahsedilen iki ayrılma vesikasında bu fiil şu tertipte geçmektedir: " (Bay) X ve (Bayan) T koca ve kan (dırlar), ayrıldılar,, . Bundan sonra yalnız EL 3 de kadına ayrılma parasının (burada *azibtum* olarak yazılmıştır) verildiği kaydedilmekte ve müteakiben her ikisinde de *ana arhalam ullad* ibaresi bulunmaktadır. Buradaki *ullad* şüphesiz *tullad* yerini tutmakta ve yanlış yazılmış bulunmaktadır, *ana arhalam* ise tamamiyle müphemdir. Bu iki metinde *ana* prepozisyonundan sonra *arhalam* halini muhafaza etmekle beraber, geçtiği diğer birkaç metinden *arhalum* nominatif hali tesbit edilebilmekte ve bu son metinlere göre belki sayılabilen ucuz bir madde anlamına gelmektedir. Bu sebeple Lewy'nin iki ayrılma vesikasına istinaden bu kelimeye vermek istediği "çocuk,, mânası ile diğer yerlerden çıkan mânâ telif edilememektedir.

Bu müşterek ibareden sonra TC III 214 de, kadının nereye isterse gideceği ifade edilmekte ve müteakiben her ikisinde de, ayrılan kimselerin birbirlerinden bir talep ve iddiada bulunmayacaklarına dair "kat'ı münasebet formülü" gelmektedir. Bu esasa riayet etmiyen tarafların beşer *mina* gümüş vermeğe mecbur olduklarını ve üstelik öldürüleceklerini şart koşan "ceza formülleri,, ile metinlerin esasa taallük eden kısımları sona ermektedir. Ancak kat'ı münasebet formülü TC III 214 de daha uzun ve tek taraflı olup kocaya müteveccih, diğerinde ise iki taraflı olup evvelâ zevceye, sonra her ikisine müteveccih hükümleri ihtiva etmektedir. Birincide "*ne zaman olursa olsun ya upatinnum veya bir kimse, ya upatinnum yahut onun taciri Şasalika'ya dönecek olursa 5 mina gümüş verecek,,* denmekte, ve ayrılmadan sonra evde kalan kadının, kocasının alacaklıları tarafından taciz edilmesi önlenmektedir. Yerli dilden *upatinnum* kelimsinin, geçtiği diğer yerler de dikkate alınınca, takriben "resmî bir daire, bir makam,, mânasını haiz olduğu sanılır. Her iki vesikanın şayanı dikkat tarafları, yerli bey (*rub'a'um*) ve makam sırasında onu takip eden ve elimizdeki neşredilmemiş bir metne göre "semt, mahal âmiri,, mânasına geleceğini vaktiyle ifade ettiğimiz (C5,14 v.d. na göre, bk.DTCF Dergisi VI 5 s.506,n.79) *rabi simmiltim*'in bu işte kontrol maksadıyla yer almalarıdır. EL 3 de yerli bey *Uarpama* ve semt âmiri *Halkiaşu*, TC III 214 de ise bey *Pithana* ve semt âmiri *Anita'dır*. Ve bu sonuncu metnin son satırındaki *arnu ša Nikilid* "kabahat Nikilid'indir" ibaresi, bu ayrılma vak'asında kabahatin, kontrol vazifesini ifa edenlerce kocada görüldüğünü meydana koymaktadır. Bu hal kat'î münasebet formülünün sadece kocaya müteveccih olmasını da herhalde izah eder.

Üçüncü ayrılma vesikasını teşkil eden neşredilmemiş B3 metninde ayrılma, "(Bay) X ve (Bayan) V zevce ve zevce (dirler), evden çıktılar,, suretinde, dördüncü vesika olan EL 5 de *eżib* "bıraktı" ile ifade edilmiştir. Ayrılma ifadesini takip eden, tarafların kat'ı alâkasına müteallik formül birinci metinde daha kısa, ikincide daha uzun olmakla beraber, meâlen önce bahsettiğimiz metinlerdekilere farklı değildir. Yalnız ilk metinde

para cezası yine 5 *mina* iken, ikincide 2 *mina'dır*. EL 3 ve TC III 214 vesikalarında para cezasını müteakip ölüm cezası sadece *idukkū* "öldürecekler,, ile ifade edildiği halde, B3 ve EL 5 de, kat'î münasebet esasına riayet etmeyecek tarafa tatbik edilecek ölüm cezası *ina itinnim idukkū* şeklinde geçmektedir. Yerli- dilden *itinum* kelimesi belki de "cemaat,, veya "meydan,, mânalarını haizdir ve ayrıca cemaat içinde veya bir meydanda teşhir tehdidi ilâve edilmek suretiyle ayrılan kimselerin birbirlerini taciz etmelerinin daha ziyade Önüne geçilmeğe gayret edilmektedir.

Yerlilere ait beşinci ayrılma vesikası olarak aldığımız EL 4 vesikasında ayrılma işi, EL 5 deki gibi *ezib* ile ifade edilmiştir. Diğer hususlar tamamıyla önce bahsedilen vesikalara benzer. Yalnız para cezası hepsinden az ve 1 *mina* miktarındadır. Bu vesikanın başlıca hususiyeti, ayrılma ile kat'î münasebeti ifade eden ibareler arasındaki "*Küçük oğlunu, evinin eşyasını, x olarak nesi varsa onları almadı. Borcunu bıraktı ve eşyasını bıraktı. Küçük oğlunu, eşyasını, evinin eşyasını ve borcu karısı aldı,, cümlelerinin bulunmasıdır. Burada, kocanın bütün eşyasını borcu ile birlikte karısına bırakıp evi terk etmesinden, onun belki de kadının evine iç güveyi ismi olarak girmiş bir kimse olduğu ve aynı zamanda kabahatin de onda olduğu mânası çıkarılabilir.*

b. Kocanın Asurlu ve zevcenin yerli olduğu vesikalarda ayrılma şekil ve şartları:

EL 276 mahkeme kararını da hesaba katınca üç tane olduğunu söylediğimiz bu vesikalardan EL 6 da *Talḥama* adındaki bir kadın ile kocası olan Asurlu *Atata* birbirinden ayrılmaktadır. Lewy'nin düşündüğü şekilde burada, boşanan erkeğin *İli-ašranni* olduğunu ve ayrılma işinde bu şahsı *Atata'nın* temsil ettiğini kabule imkân yoktur. *Atata, İli-ašranni'nin* ticarî mümessilidir ve "*İli-ašranni'nin vekili*" ibaresi burada *Atata'nın* kim olduğunu belli etmek üzere bir ünvan, bir sıfat olarak kullanılmıştır. Vesikada *ezib* bulunmamakla beraber, yemin ile teyid edilen kat'î münasebet formülünün mevcudiyeti ve metnin ifadesinin akışı ile çocukların ana ve baba arasında taksim edilmesi, bunun bir ayrılma vesikası olduğunda şüphe bırakmamaktadır. Lewy'nin işaret ettiği gibi, annesinin istediği kocaya verebileceği kayıtlı olan kız evlâdın annede kalmasına karşılık, boşanma parasından (*ezibtum*) sarfi nazar edilmiş olmalıdır. Baba ise, erkek çocuğu, anneye 11.5 *şiqu'lik* bir meblâğı ödediği zaman alabilecektir. Bu meblâğ herhalde çocuğun yetiştirilme ücretidir. Şahitlerden sonraki *inümi šuhrumGUD ipparidu u kaspam iddan* "erkek çocuk sığırın önünden kaçtığı zaman oda parayı verecek" cümlesinin neyi kastettiği belli değildir. Herhalde bu ibare, çocuğun tehlike karşısında kendisini korumayı bilecek yaşa gelmesini ve ancak bu yaştan sonra babası tarafından alınacağını ifade etmektedir.

Bu vesika, ayrılmada çocukların durumunu kısmen açıklıyorsa da, ayrılmanın hukukî esasları bakımından tipik değildir.

EL 276 vesikası da, anneye 1 *nina* ayrılma ücreti ödendiği için çocukların babaya devredileceğine dair *Kaniş karum'unun* verdiği hükmü ihtiva etmektedir. Bu mahkeme kararına esas olan asıl ayrılma vesikasında, koca tarafından verilecek 1 *mina'lık* ayrılma ücreti karşılığında çocukların da babaya devredileceği herhalde yazılmış olmalıdır. Boşanan kadın bir Asurlunun kızı olduğu halde kendi adı olan *Zibe-zibe*, annesinin herhalde yerli bir kadın olması yüzünden, yerlilere has bir mükerrer isimdir. Bu şekilde kadın bir Asurlu erkeğin kızı olduğu için bu ailevî meselede *Kaniş karum'unun* hüküm vermiş olması, *karum'ların* Asurlular arasındaki ailevî işlerle de meşgul olduğunun bir delilidir.

Üçüncü ayrılma vesikasını teşkil eden Hr. 32 mukavelesi, yerli esire *Uala-ıala'yı* Asurlu kocasının bırakmasına aittir. Boşama parası verilmekle beraber, belki kadının esire olması dolayısıyla, vesikanın ifadesi kadının aleyhindedir. Bu mukavelede de EL 6 daki gibi Asur tarzında ve daha uzun bir yemin formülü bulunmakta, yemine kadının annesi ve kardeşi de iştirak ettirilmektedir. Gerek bu suretle, gerekse, sırf kadının ayrılmadan sonra yeni bir iddiada bulunması halinde bütün ailesine müteveccih olmak üzere tek taraflı ve 10 *mina'lık* ağır bir para cezası konmak yoluyla, hüküm şiddetlendirilmektedir. Yine tek taraflı bir şekilde, baba yetiştirme parasını ödeyince kız çocuğunu annesinden tamamen ayırıp Asur'a götürmektedir.

Şimdi de, ayrılma vesikalarını tahlil ve ihtiva ettikleri hükümleri birbirleriyle mukayese ettikten sonra vardığımız neticeleri toplayabiliriz :

- 1.) Ayrılma vesikalarının hiç birisinde ayrılma sebebi zikredilmemektedir.
- 2.) Yerli kadın ve erkeklerin birbirlerinden ayrılmalarına ait bir (EL3) ve Asurlu erkeklerin yerli kadınlardan ayrılmalarına ait iki (Hr.32; EL 276) vesikada kadına ayrılma ücretinin (*ezibtum*) verildiğini, diğer bir yerli-yerli ayrılmasında (EL 4), belki de iç güveyisi olan erkeğin nesi varsa karısına bıraktığını görüyoruz. EL 6 vesikasında da kız çocuğunun annesine, *ezibtum* karşılığında bırakılması muhtemel olduğunu yukarıda söylediğimize göre, *ezibtum* âdetinin Anadolu'da aslında varlığı kabul edilebilir. Fakat kocanın kabahatli olduğu açıkça kaydedilen TC III 214 vesikasında ayrılma parasından bahsedilmemesi dikkate çarpar.
- 3.) Sekiz vesikadan ikisinde ayrılma hâdisesi *ittaprusū*, birisinde de *iteşü* şeklinde iki tarafa şâmil fiillerle, dördünde ise kocayı müteşebbis gösteren *ezib* ile ifade edildiği ve birisinde ayrılma hadisesini ifade eden fiil bulunmadığı halde, bu hususların diğer hükümlere ve metinlerin umumî muhtevasına tesir ve taallûku olmadığı anlaşılakta ve ayrılmayı ayrı ayrı ifade eden bu fiil şekillerinin bulunması yüzünden vesikalarda bir mahiyet farkı belirmemektedir. Bu husus diğer formüllerin birbirlerine benzerliğiyle sabittir.

- 4.) Yerliler arasındaki münazaalı ayrılma meselelerinde yerli beyin ve sırada onu takip eden yüksek memurun, yine aynı mahiyette olacağına işaret ettiğimiz Asurluların ayrılma işinde de Asurluların koloni dairesinin bahis mevzuu edilmeleri de, yerlilerle Asurluların, birbirlerinin işlerine müdahale etmediklerine bir delil olmalıdır.
- 5.) Asurluların yerli zevcelerinden ayrılmalarına ait olan vesikalardan da, bu kimselerin yerli evlilik hukuku esaslarına tâbi oldukları intibai alınmaktadır. Ancak, böylelerinde ölüm cezası görülmemekte ve kat'î alâka formülleri de yemin ile takviye edilmiş bulunmaktadır.
- 6.) Kabahatin kocada görüldüğü TC III 214 vesikası hariç, diğer yerli çiftlerin ayrılmalarında kat'î alâka ve ceza formülleri müsavi şartta ve her iki tarafa da raci olduğundan, kadın ve erkeğin müsavi hukuka sahip oldukları hususunda başkaca da varılan hüküm kuvvet kazanmaktadır.

Anadolu halkına ait olmak üzere Kültepe'de çıkan evlenme ve ayrılma vesikalarını tahlilden, aralarında ve hem zaman veya muahhar komşu kavimlerin kaynaklarındaki evlilik hukukuna ait hükümlerle mukayese ettikten sonra elde edilen neticeleri de, şöyle sıralıyabiliriz:

- 1.) Anadolu'da, ilk tarihî çağda kadın ve erkek evlilik hayatında müsavi haklara sahip görünmektedirler. Bu zamanda beylerin yanında, şehirleri müstakillen idare eden kadın beylerden de metinlerde bahsedilmesi kadın ile erkek arasındaki bu hukukî müsavat fikrini teyit eder.
- 2.) Esasta, sebep zikrine lüzum görmeden, ayrılma salâhiyeti her iki tarafa da tanınmaktadır. Ayrıldığı takdirde de koca mevcut malı karısı ile mütesaviyen taksim etmekte, veya ona ayrılma parası vermektedir.
- 3.) Anadolu'da yerli kadınlarla, hattâ kendi aralarında evlenen Asurluların umumî esaslar bakımından evlilikte Anadolu usullerine ve hukukî telâkkisine uydukları müşahede edilmektedir.
- 4.) EL 1 vesikasının, üzerinde durduğumuz müphem yeri bir tarafa bırakılırsa, Sâmilere "levirat,, denen evlenme sistemi ile, "satılma,, diye adlandırılan evlenme sistemlerinin bu çağda Anadolu'da izleri görülmemektedir. Bilindiği gibi, ancak Hititlerde bu Sami hususiyetleri kendini göstermeğe başlamıştır. Esasen kadına, erkekle müsavi bir mevki tanıyan bir hukuk telâkkisinde bu aykırı usullere yer verilmesi beklenemez.

Netice itibarile şunu söyleyebiliriz ki, herhangi bir kanunun maddeleri gibi sabit ve müstakar ve camianın bütün fertlerinin tâbi olması gereken

hükümleri ihtiva etmeyen münferit vesikaların muhtevâsından ibaret ve muayyen şahıslara ait olsalar da, tahlil ettiğimiz vesikaların bir veya bir kaçından istihraç ettiğimiz yukarıdaki esaslar, meşgul olduğumuz devrin kavimler âlemi içerisinde ve Anadolu tarihinin sonraki devirlerine nisbetle, kültür ve hukuk tarihi bakımından şayanı dikkat bir mahiyet arzederler.